

MƏNASI DARALMIŞ BƏZİ FEİLLƏR

Açar sözlər: semantik diferensiallaşma, məna dəyişmələri, məna daralması

Ключевые слова: семантическая дифференциация, изменения значения, сужение значения

Key words: semantic differentiation, changes of meaning, narrowing meaning

Türk dillərində çox zaman isimlərin leksik-semantik inkişafı nəzərdən keçirilmiş, feillərin leksik-semantik inkişafında məna daralması hadisəsi isə diqqətdən kənar qalmışdır. Bu məqalədə biz feillərdə məna daralması hadisəsini çaxmaq, qopmaq, ulamaq, qısmmaq, yanmaq, ağır-lamaq, öpmək, bitirmək sözlərinin tarixi inkişafına nəzər salmaqla müəyyənləşdirəcəyik.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, semantik daralma prosesi türk dillərində mənacə genişlənməyə nisbətən çox geniş yayılmışdır. Türk dillərində işlənən feil köklərində müqayisəli-tarixi istiqamətdə məna dəyişmələrinin öyrənilməsi yeni dil faktlarının aşkarlanması-na səbəb olur.

Semantik daralma məna dəyişmələrinin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Türk dillərində çox zaman isimlərin leksik-semantik inkişafı nəzərdən keçirilmiş, feillərin leksik-semantik inkişafında məna daralması hadisəsi isə diqqətdən kənar qalmışdır.

B. Məhərrəmli qeyd edir ki, məna dəyişmələrini məhz məntiqi-semantik prinsip əsasında təsnif etmək lazımdır. Çünki məna dəyişmələrin-dəki müxtəliflik, sərhəd məntiqin hökmü ilə və mənanın fərqi ilə müəyyənləşir. Biz semantik dəyişmələrin əsas üç növünün olması qənaətinə gəlirik:

1. Mənanın daralması.

2. Mənanın genişlənməsi.

3. Mənanın keçməsi (yəni tamamilə yeni anlamın ortaya çıxması, yaranması).

Qədim türk yazılı abidələrində, müasir türk dillərində və onların dialekt və şivələrində olan

faktlardan faydalanmaqla semantik diferensiallaşma prosesinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür [10,46].

Semantik daralma prosesi türk dillərində mənacə genişlənməyə nisbətən çox geniş yayılmışdır [12,71].

Bunun müxtəlif səbəbləri vardır: omonimliyin itməsi, qədimdə türk dillərində cins, ümumilik bildirən sözlərin kəmiyyətə çox olması, sinonimlik, alınma sözlərin təsiri və s.

Tədqiqatçılar semantik daralma prosesinin mahiyyəti, səbəbləri, istiqamətləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. A.Matqaziyev mənanın daralması hadisəsinin əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunduğunu göstərir [18, 69]. K.R.Babayevin hesablamalarına görə, 220 türkizm rus dilinə keçərək semantik daralmaya məruz qalmışdır [16,49]. Y.Məmmədov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mənacə daralma ilə mənacə azalmanı fərqləndirir. O, məna daralmasını ilk mənanın itməsi ilə, məna azalmasını isə sözün qədim məna variantlarının çoxunun itməsi, birinin qalması ilə izah edir [12, 71]. B. Məhərrəmli isə, bunların hər ikisinin semantik daralma hadisəsi olduğunu qeyd edir [10, 51]. Ş.Məmmədov mənanın daralmasını ekstralinqvistik faktorlarla və təfəkkürün təkamülü ilə əlaqələndirir [11, 64].

Feillərdə məna daralması prosesi adlara nisbətən zəif baş verən proses hesab edilir. İsimlərdə məna daralmasını qardaş, aş, don, kişi, canavar, toy, çit, cam, dərə, süfrə, otaq, ərik, yemiş, oğul, duman, yaz, quş və.s. kimi sözlərin tarixi inkişafına nəzər salmaqla müəyyənləşdirmək olur. Bu

məqalədə biz feillərdə məna daralması hadisəsini çaxmaq, qopmaq, ulamaq, qısmmaq, yanmaq, ağır-lamaq, öpmək, bitirmək sözlərinin tarxi inkişafına nəzər salmaqla müəyyənləşdirəcəyik.

Çaxmaq sözü hal-hazırda Azərbaycan dilində ildırımın çaxması, şimşəyin çaxması və s. mənalar-da işlənir. Əvvəllər isə atəş açmaq, partlamaq, dağılmaq mənalarında da işlənib [19, 1832]. Çaxmaq sözü həm də “başına çaxmaq” mənasında frazeoloji birləşmənin tərkibində qalıb.

Qopmaq (kopmak) sözü Ə.Yasəvinin “Divani hikmət” əsərində ayağa durmaq, zühur etmək mənasını ifadə edib.

Səhər vaktə kopup- yığlap nalə eylə,

Nalışingdin yir- köklər nəva kılsun [15,39].

Kopmaq sözü Mahmud Kaşğarının divanında “qopmaq, gəlmək, başlamaq, çıxmaq, baş qaldırmaq” mənalarında işlənmişdir. Məs: irtəş kopdı= mübahisə qızıışdı, mərəkə qopdu” [8,161].

Hal-hazırda Azərbaycan dilində “toz, duman qopdu, toz, duman qalxdı” ifadələri işlənir.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanının müqəddimə hissəsində qopmaq sözünün unudulmuş variantını müşahidə edirik: “Rəsul əleyhissəlam zamanı- (Göyçay dialektində) [1, 517].

Mənası daralmış qısmmaq sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

1. “Sıxmaq, qısmmaq”, “sıxışdırmaq, basmaq, əzmək” mənaları: qapıq anıq adaqın qısdı- qapı onun ayağını əzdi.[17, 447]

2. “tapdalamaq, təzyiç» etmək”, “susdurmaq, sakitləşdirmək, özünə tabe etmək”, dayandırmaq, qabağını almaq” mənaları [17, 447].

3. “Məcbur etmək, vadar etmək” mənaları [17, 447].

4. “qısaltmaq, gödəltmək”, “kiçiltmək, azaltmaq” mənaları: ol anıq tonluqun qısdı- o onun donunu qısaltdı [17, 447].

Hal-hazırda bu söz “sıxıb tutmaq, iki şey arasında bərk sıxmaq”, “gizlətmək, çəkmək”, “qənaət etmək, azaltmaq, daraltmaq, kiçiltmək, sıxışdırmaq” mənalarında işlədilir [2, 150].

Qısmmaq söz qısmma-boğma şəklində işləndik-

na yaqın Bayat boyından, Qotqut ata deyərlər, bir ər qopdı” [6,19].

Dastanda qopmaq sözü “var olmaq” mənasında işlənmişdir.

Ulamaq sözü divanda əlavə etmək, birləşdirmək mənasını ifadə edib [15,7].

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “ulaşmaq, tapışmaq; calamaq, əlavə etmək” mənalarında işlənmişdir. Məs: Ol yıp uladı= o, ipi bir-birinə bağladı; ol yağuk uladı= o, qohumlara, yaqın adamlara baş çəkdi [8, 238].

Ula sözü qədim türk yazılı abidələrində “bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək” mənalarında işlənmişdir. Məsələn: Teğri mən. Sı-nukunun səpərmən, üzükünün ulayır mən, ilig itmiş mən.

Tərcüməsi: Tanrısiyam. Sınığlarını birləşdirərəm,üzülmüşlərini *calaşdıraram*. El düzəltmişəm [13, 388].

Ulamaq sözü “ulamax” şəklində Göyçay, İmişli dialektlərində “birləşdirmək, calamaq, əlavə etmək” mənalarında işlənir. Məs: MI:N başına ağac ulamasan, çatmaz (İmişli dialektində); Həbelə bazı olurdu, ucuna da ağac uluyarduğ də çox sıxışdırmaq mənasını ifadə edir.

Yanmaq sözü “dönmək, döndərmək” mənasında Mahmud Kaşğarının divanında işlənmişdir. Məs:

Yandı ərinç oğrağı,

Kəldi bəru tığrağı,

Özi kuyu oğrağı,

Alplar kamuğ tirkəşür.

Tərcüməsi:

Bəlkə fikrindən döndü,

Onun xəbərçisi bəri gəldi,

Dərəyə varmaq üzrədir,

Bütün alplar toplaşır [8, 63-64].

Belə ehtimal edirik ki, yan sözü qədim türkcədə tərəf (sağ və sol tərəf) mənasında da olmuşdur. Hal-hazırda Amasiya dialekt və şivələrində yan çıxmaq, tərəfində olmaq, köməyində olmaq sözü də yan sözünün tərəf mənası ilə bağlıdır. [7, 305].

Ağırlamaq sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində hörmət və ehtiram göstərmək mənasında işlədilmişdir: “ Bir ər adam evdə olmasa ol onu yedirdər, içirdər, ağırlar, əzizlər” [5, 14]. Ağırlamaq sözü Əbü-Həyyanın lüğətində isə “ikram və ehtiram etdi” mənasındadır [4, 209]. “Ağırlamaq” sözü “Kitab Gülistan-bit-türk” adlı əsərdə də işlədilmişdir: Kəbə donun geyər ağırlar xəlq (Xalq ehtiram göstərib kəbə donun geyər (288-ci mətn 10-cu xətt). Prof. Elbrus Əzizov Azərbaycan dilinin lokal nitq ərazilərində ağırlamaq sözünün işlədildiyinə dair nümunələr vermişdir. Bu söz Göygöl, Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində indi də qədim izini saxlayaraq hörmət etmək, ehtiram göstərmək mənalarında işlədir: “Sizi, qadan alım, yaxşı ağgırıyammadıx [4, 209].

Ağırlamaq feili Səhəndin dilində qiymətləndirmə mənasında işlənmişdir. Məs: Xan Bəkili ağırladı, xələt verdi, xərclik verdi [14, 207]. Bu misradakı ağırlamaq feili “qiymətləndirmək” mənasını verir.

Müasir Azərbaycan dilində “ağırlamaq” feili əzizləmək, hörmət etmək, qonaq etmək, saymaq mənasında işlənir.

Öpmək feili Mahmud Kaşğarının divanında

həm “öpmək”, həm də “içmək” mənasında işlənmişdir: ol meni öpdü= o, məni öpdü [3, 163], mün öpdü=çorba içti [3, 163], Ol manga mün öpürdü= o mənə şorba içirdi [3, 176].

Bitirmək sözü qədim türk yazılı abidələrində və Mahmud Kaşğarının divanında “yazmaq” mənasında işlənmişdir [13, 325]; [8, 313].

Bitirmək sözü “Mehri və Vəfa” isə əsərində “bitirmək, yetişdirmək” mənalarında işlənmişdir. Məs:

Qış götürür, göstərir ibrətləri,
Yaz götürür, bitirir nemətləri [9, 39].

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq feillər dilimizdə əsasən aşağıdakı şəkillərdə işlənir:

1. Mənası genişlənməklə
2. Mənası daralmaqla
3. Fonetik səs əvəzlənmələri ilə
4. Semantik arxaizm şəklində
5. Qədim türk yazılı abidələrində olduğu kimi.

Türk dillərində işlənən feil köklərində müqayisəli-tarixi istiqamətdə məna dəyişmələrinin öyrənilməsi yeni dil faktlarının aşkarlanmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I cild. Bakı: Şərq-qərb, 2006, 744 s.
3. Divanü luğat-it-türk tercümesi. I.Çeviren Besim Atalay. Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1985
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər,2004, 376 s.
7. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 350 s.
8. Mahmud Kaşğari. Divanü luğat-it-türk. 4 cildə, I cild, Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
9. Mehri və Vəfa. Bakı: İrşad, 2001, 157 s.
10. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı , “Elm və təhsil”, 2012, 408 s.
11. Məmmədov Ş. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, 306 s.
12. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APU nəşriyyatı, 1987, 117 s.

13. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. II cild. Bakı: Nurlan, 2006, 647 s.
14. Səhənd .Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.
15. Əhməd Y. Divani hikmət. Bakı: Çarşioğlu, 2004, 114 s.
16. Бабаев К.Д. Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании // “Советская тюркология”. №2. Баку, 1972, с. 49.
17. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
18. Матгазиев А. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // “Советская тюркология”. № 5. Баку, 1974, с. 69
19. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт петербург, 1905, III т., II часть, с.1832.

Хаяля Мурсалиева

НЕКОТОРЫЕ ГЛАГОЛЫ С СУЖЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

РЕЗЮМЕ

В тюркских языках в основном рассматривают лексико-семантическое развитие существительных, оставляя без внимания явление сужения значения глагола при их лексико-семантическом развитии. В данной статье мы на основе анализа исторического развития слов чакмаг, гопмагуламаг, гысмаг, янма, агырламаг, опмек, битирмек выявляем явление сужения значения в глаголах.

В заключении исследовательской работы можно отметить, что процесс семантического сужения значения в тюркских языках встречается относительно больше чем расширение значения. Изучение изменения значений в корне глаголов использующихся в тюркских языках с сравнительно-исторической точки зрения становится причиной выявления новых языковых фактов.

Khayalya Mursaliyeva

SOME VERBS OF WHICH MEANING WERE NARROWED

SUMMARY

Lexical-semantic developments of nouns often are looked through in the Turkish language, but narrowing meaning event in lexical-semantic developments of verbs is avoided from the attention. We'll define the narrowing meaning event in verbs by paying attention the historical development of verbs - *çaxmaq, qopmaq, ulamaq, qismaq, yanmaq, ağırlamaq, öpmək, bitirmək* in this scientific article.

As a result of research work we can note that, semantic narrowing process in the Turkish language is more spread than enlarging meaning. Studying meaning changes in verb's roots of the Turkish language from the direction of historical comprehensive is caused to find new language factors.

Рәуçиләр: prof. А.İ.Мәммәдов; dos. Т.К.Мәммәдов